

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМНОГО ЗВ'ЯЗКУ ЦІННОСТЕЙ ТА ІСТИНИ У ПРАВІ

Право є одним з основних засобів самоорганізації суспільства (в єдності з державою). Цю свою функцію право здійснює передусім шляхом запровадження у суспільне життя загальнолюдських цінностей, підтримання їх дієвості. Найголовнішою такою цінністю виступає особистість у єдності з суспільством. Крім того, до кола найважливіших людських цінностей належить віднести свободу, відповідальність, справедливість, гідність, рівність тощо. Вони стали предметом численних досліджень філософів і юристів. Серед тих українських авторів, які вивчали їх у зв'язку з правовими проблемами протягом останнього часу, можна назвати В.Д. Бабкіна, А.М. Колодія, О.Л. Копиленка, Ю.П. Лободу, О.М. Мироненка, О.В. Петришина, М.І. Козюбру, О.Ф. Скакун, С.І. Максимов, П.М. Рабіновича, співавторів збірок «Постмодерн: переоцінка цінностей» (Вінниця, 2001) та «Дяка правової держави: історія і сучасність» (Луганськ, 2002) тощо. У Росії подібні розвідки належать О. Лукашовій, А.М. Бабенку, В.С. Нерсесянцу та іншим ученим.

З іншого боку, в галузі права істотна роль належить категорії істини. Ця проблема також має своїх дослідників – в Україні К.К. Жоля, А.А. Козловського, М.Г. Марчука, у Росії Д.А. Керімова. Звичайно, цей перелік можна було б істотно розширити, навіть якщо обмежитися останніми роками.

Але проблема взаємного відношення цінностей та істини у галузі юриспруденції поки що привернула до себе увагу лише небагатьох дослідників. Зокрема, її торкався А.А. Козловський у зв'язку з дослідженням гносеології права. Разом з тим вона заслуговує на всебічний аналіз. Деяким її аспектам і присвячено цю розвідку.

Почнемо з категорії свободи. Найпоширеніші її тлумачення такі: свобода як можливість вибору і свобода як пізнана необхідність. Їх можна співставити у соціально-історичному аспекті. Свобода як пізнана необхідність – найбільш містка характеристика можливостей людини за умов жорсткого детермінізму, відсутності вибору. Тут свобода полягає саме в усвідомленні неможливості ніяких інших дій, окрім тієї, до якої змушують обставини.

З соціально-історичного погляду тлумачення свободи як пізнаної необхідності певною мірою відповідає авторитарному режимові.

Зазначимо, що на певних історичних етапах розвитку людства авторитаризм виявляється необхідним. Це форма і засіб самоорганізації соціуму за гранично важких умов, які загрожують деградацією та загибеллю, перетворенню всезагальної організації населення країни у систему відносин начальствування та підкорення, де влада виступає знаряддям внутрішньої організації мас людей. Система влади (держави) виростає тут з потреби забезпечити існування країни як єдиного соціального організму, формується як грандіозна система установ, що має на меті збереження цілісності суспільства та управління ним як єдиним цілим. Цей лад доцільний за умов війни та повоєнного занепаду. Саме такий характер мав радянський лад [4, с. 465].

Якщо ж суспільству вдалося пережити ці тяжкі етапи, то притаманні “казарменому комунізму” вади починають гальмувати соціальний розвиток і, врешті, призводять до кризи. До них належить насамперед централізована бюрократична система управління (котра перетворюється на самодостатню структуру, що працює значною мірою на саму себе і розростається понад усяку міру). Зокрема, управління економікою за радянських часів було жорстко централізованим, але не раціональним. Економічна теорія марксизму «намагається пояснити складні високоорганізовані порядки взаємодії за аналогією з механічними феноменами за допомогою односпрямованих причинно-наслідкових зв'язків, замість того щоб убачати в них результати тих процесів самоорганізації, через які й пролягає шлях до пояснення феноменів вищих рівнів складності» [10, с. 254].

Важливим чинником, який гальмував розвиток такого суспільства, було придушення свободи. Хоча марксизм-ленінізм завойовував визнання у широких масах під прапором свободи, самі його фундатори були переконані, що їхні ідеї можна реалізувати тільки за допомогою тоталітарно-авторитарних методів. Соціалістичний варіант керованої

економіки виявився неможливим без придушення свободи. Диктатура пролетаріату перетворилася на диктатуру партії, потім на диктатуру партійного апарату та бюрократичних інституцій, а марксизм-ленінізм став ідеологією бюрократії. Пересічна людина в СРСР та інших соціалістичних країнах знаходилась у безправному стані.

Коли ж СРСР досяг певного добробуту, напруження у стосунках із Заходом знизилось, дальший розвиток нашого суспільства, в тому числі його продуктивних сил, потребував більшої свободи громадян. На порядку денному постало питання про перехід до свободи як можливості вибору, старе її тлумачення вже втрачало соціальне виправдання.

Можна, мабуть, сказати, що в суспільстві утверджується той варіант свободи, якого воно потребує на даному історичному етапі для подальшого розвитку. Якщо ситуація дуже складна, йдеться про виживання суспільства, люди мусять пожертвувати приватними інтересами в ім'я цієї мети, тоді свобода виступає у формі пізної необхідності. Якщо ж ці труднощі подолано, то з'являються альтернативи і форма свободи стає іншою – тепер це вже можливість вибору. На думку Гегеля, «право є... взагалі свободою як ідеєю» [3, с. 89]. У тоталітарних державах право виступає як свобода у сенсі пізної необхідності, а в демократичних – у розумінні можливості вибору.

Зазначені інтерпретації свободи мають істотне значення для правосвідомості. Коли громадянин вважає норми позитивного права (закони) справедливими і цілком згоден з ними, можна сказати, що вони становлять його вибір, він ставиться до них як до правил, установлених ним самим. Тоді свобода виступає для нього як можливість вибору. У протилежному випадку, якщо він не приймає ці норми, він усе-таки змушений їх дотримуватись, оскільки вони ґрунтуються на силі держави, і його свобода виступає в іншій формі – у формі пізної необхідності.

Звернемо увагу на те, що справжній гуманістичний сенс тези «свобода є усвідомленою необхідністю» можна вбачати в тому, що свобода є необхідною для людини, і людина повинна це усвідомити. Але повноцінна свобода можлива лише за наявності вибору.

В нашій літературі звертають недостатньо уваги на те, що можливість вибору тягне за собою відповідальність. Якщо вибору нема – нема і відповідальності. У протилежному разі вона обов'язкова. Відповідальність – один з основних принципів права. Її не можна розуміти суто негативно. Адже це продуманість, виваженість, обґрунтованість рішень, урахування всіх обставин і можливих наслідків;

це також готовність відповідати за свої вчинки. Вона становить обов'язкову рису розвиненої особистості, одну з її цілей. «Якщо... ми навчимося перебирати відповідальність на самих себе і жити у рівновазі та гармонії, то відчуємо глибоке почуття внутрішньої свободи, яке надасть нашому життю сенс і підтримає нас у скрутних ситуаціях» [8, с. 89]. Для особистості свобода і відповідальність існують в органічній єдності.

Зі свободою та відповідальністю тісно пов'язана справедливість. Ця категорія має особливе значення для права. Хоча в історії філософсько-правової думки було чимало прихильників розуміння свободи як головної мети права (серед них і Гегель, про що вже була мова), є вагомі підстави вважати такою метою саме справедливість. Категорія справедливості (соціальної справедливості) оцінює суспільну дійсність, яку потрібно зберегти або змінити з позицій належного. Вона фіксує в узагальненому вигляді принципи взаємовідносин особи та суспільства, класів, соціальних груп, ґрунтовно характеризує людську діяльність. Вона потребує відповідності між практичною діяльністю окремих індивідів і соціальних груп та їхнім становищем у суспільстві, між правами й обов'язками, працею та винагородою, заслугами людей та їх суспільним визнанням тощо. Ідея справедливості, зазначає Л.В. Кравченко, є глибоко історичною: «Не було, нема і, мабуть, ніколи не буде справедливості вічної, незмінної, раз і назавжди даної, придатної для всіх часів і народів. У самій ідеї справедливості, як і в інших соціальних ідеях, в тому чи іншому поєднанні виступають минуше і непроминальне, змінне і усталене» [6, с. 8].

Право має на меті справедливість у розподілі свободи і відповідальності у суспільстві. Дж. Роулз у своєму фундаментальному дослідженні «Теорія справедливості» спрямовує увагу передусім на рівність у наданні основних прав і в розподілі обов'язків і на рівновагу в розподілі вигод і ресурсів. Він виходить з того, що про добробут можна вести мову лише за умов співробітництва. Розподіл вигод має здійснюватися так, щоб заохочувати кожного учасника до добровільної співпраці, включаючи й найменш забезпечених. Роулз пропонує ідею про те, що економічні вигоди належить розподіляти так, щоб люди, які знаходяться в найменш сприятливих умовах, могли здобути собі більше економічних ресурсів, аніж за будь-якої іншої системи. Тоді ті, кому випав ліпший жереб чи кому більше поталанило на терені соціального успіху, можуть сподіватися на добровільну співпрацю інших учасників; за цієї умови соціально-економічні нерівності, наприклад, нерівності щодо багатства та влади, можна ви-

знати справедливими [9, с. 109–118]. Додамо, що Ролз порівнює роль справедливості в суспільстві з роллю істини в системі мислення [9, с. 26–27].

Будучи важливим засобом реалізації у суспільному житті зазначених та інших загальнолюдських цінностей, право виступає також як самостійна культурна цінність. Власна цінність права виявляється в тому, що називається правовими засадами або духом права, на які повинні налаштовуватись як громадяни, так і установи й організації. Формування правових засад є однією з найважливіших засад філософії права та юридичної науки. Багато з них очевидні і зафіксовані у чинних кодексах (відповідальність за провину, презумпція невинуватості тощо). Проте не існує вичерпного переліку таких засад [1, с. 41–42]. Дух (або ідея) права полягає в прагненні застосовувати для розв'язання конфліктів лише правові засоби, які, діючи в комплексі, зорієнтовані на юридичні дозволи, тобто право має на меті цивілізувати суспільні відносини. Це – утвердження в суспільстві забезпеченої свободи і відповідальності, рівності, справедливості, досягнення необхідної організованості, торжество високої моральності, справжнього гуманізму, заперечення сваволі й беззаконня [2, с. 49].

Виявами самостійної цінності права є також права і свободи людини [5]. Ці дозволи, закріплені у Конституції України, відкривають простір для творчої самостійності особистості – найважливішого показника в галузі суспільних відносин [7]. Одночасно право виступає чинником консолідації суспільства, оберігаючи його від дезорганізації, що стосується не лише окремого соціуму, але й людства загалом. У цьому контексті доречно також сказати про нормативність права, його загальнообов'язковий характер, забезпечення виконання правових приписів з боку громадян та установ. Визнання цінності права є необхідним кроком у розвитку правосвідомості, до активної поведінки, охорони й примноження усіх цінностей суспільства.

Можна вести мову не лише про цінність права, але й про правові цінності. До них відносяться особливі правові засоби та юридичні механізми (все те, що називається юридичним інструментарієм), які забезпечують дотримання законів. Право як засіб регулювання соціальних відносин та як культурне явище становить водночас і соціальну, і особистісну цінність.

Разом із тим у праві, як писав Гегель, «людина повинна знайти свій розум, повинна, отже, розглядати розумність права» [3, с. 57]. Мета розуму – істина, і виникає потреба встановити істину про право та розкрити специфіку постановки й розв'язання питання про істину у праві.

По-перше, для правознавства істина є головною внутрішньою метою. Вона вимагає застосування цілої системи методів та підходів. Найзагальнішим є філософський підхід. Науковці-правники України повинні використати у своїй діяльності все багатство сучасних філософських ідей, парадигму науки XXI сторіччя. Безпосередньо до філософських підходів примикають загальноюридичні науки, які відіграють методологічну роль відносно решти галузей юридичного пізнання. Це теорія держави і права, історія політичних і правових вчень, соціологія права, а також (для дисциплін, пов'язаних з боротьбою зі злочинністю) кримінологія. Далі слід згадати загальнонаукові методи. Все частіше юристи застосовують системно-структурний підхід, методи математики, кібернетики, інформатики, психології. Важливу роль у методології юриспруденції відіграють і міждисциплінарні підходи. Разом з тим першочергову роль у встановленні істинної картини правової реальності відіграють власні спеціальні методи юридичної науки. Це передусім юридико-технічний (формально-юридичний) та порівняльно-правовий методи.

Предметом дослідження для правової гносеології слугує не лише юриспруденція як теоретична наука, але й практична юридична діяльність. Спочатку звернемося до правотворчості. Такий фундаментальний її продукт, як правова норма, має дескриптивний аспект. Вона в ряді відношень відображає правову реальність (і соціальну взагалі) й тому її можна відповідною мірою вважати істинною. Проте головним аспектом норми права є прескриптивний. Її можна вважати правильною, істинною, якщо вона виявляється ефективним засобом досягнення поставленої мети. Тут має місце своєрідне випереджаюче відображення більш досконалого майбутнього. Щодо перевірки істинності правової норми, то критерієм у цьому випадку виступає юридична практика. Отже, застосування категорії істини до норми права і можливе, і потрібне. Це дозволяє твердити, що метою законотворчої діяльності держави є встановлення істинних юридичних норм.

Необхідно також торкнутися питання про форми застосування категорії істини до процесів, що протікають у сфері реалізації права. Найважливішою її складовою виступає розслідування злочинів. Особи, що його провадять, мають на меті встановлення істини у кримінальній справі. В кримінальному процесі вживається поняття матеріальної істини, тобто істини у справі, яка отримала фактичне («матеріальне») підтвердження. Для правильного вирішення кримінальної справи закон вимагає істинної картини злочину. Встановлення

істини у справі охоплює також правильну кваліфікацію розслідуваного діяння, яка потребує адекватного тлумачення норми (що є своєрідною формою юридичного пізнання). Істинними мусять бути і висновки про міру покарання. Вимогу істинності можна поставити також до виконання вироку пенітенціарними органами. Таким чином, категорія істини входить до структури методології правотворчості та правореалізації.

Головне ж полягає у тому, що цінності та істина у правовій сфері тісно пов'язані між собою. Істина у сфері права є цінністю, яка посідає важливе місце в загальній ієрархії цінностей, а ця остання повинна мати обґрунтування з погляду істини. Природа цінностей та істини в юридичній сфері більш глибоко розкривається в їхньому взаємозв'язку. Їх можна відокремити одну від одної лише умовно. Узяті в абстракції, вони виступають зовнішніми одна відносно іншої, певною мірою навіть полярними сутнісними характеристиками права. Але в реальному житті вони складають певну взаємозалежність, розчленовану єдність. Істина в тому чи іншому відношенні передбачає цінність, а цінність – відповідну адекватність правовій дійсності, істинності. Ці основні характеристики права пронизують одна одну. Право можна розглядати як своєрідне взаємодображення істинного у цінному та цінного в істинному.

У розмаїтті взаємовідношень між цінностями та істиною у праві визначальним компонентом виступає їх єдність, яка має складну структуру; головними її елементами є обумовленість шкали цінностей у цій сфері істиною і тісний зв'язок істини як цінності з іншими цінностями права.

Взаємний зв'язок істинності та цінності можна прослідкувати вже при формулюванні проблеми чи проблемної ситуації, що має своїм витоком усвідомлення суперечності між істинністю та цінністю правового знання. Ситуації такого роду стимулюють пошуки нових знань і приводять до більш істинного уявлення про правову реальність, перетворюють юридичну істину на процес. Аналогічно можна сказати, що і цінність знань у праві є процесом.

В юридичній науці проблема зумовлює необхідність формування однієї або кількох гіпотез. Ядро гіпотези складає певна ідея. Кожна окрема гіпотеза спрямована на отримання нового істинного знання. Одночасно можна і потрібно вести мову й про цінність гіпотези. Насамперед, це її плідність у плані розв'язання проблеми. Істинність і цінність гіпотези тісно пов'язані між собою. Коли взяти такий різновид пізнання у галузі права, як процес розслідування злочину, тут роль гіпотези відіграє версія, яка також має істиннісно-ціннісний

аспект. Далі, коли гіпотеза отримує належне підтвердження, вона може перетворитися на теорію. Остання має гносеологічну функцію, повинна давати істинне знання про свій об'єкт. Одночасно у неї є також аксіологічна характеристика – передусім, наскільки вона корисна для практики.

У суто гносеологічному плані істина виступає ідеалом, на досягнення якого спрямована людська діяльність, і вже тому є високою цінністю. Крім того, істина є цінністю як у практичному, так і в світоглядному відношенні і для особистості, і для соціуму. Ціннісний аспект притаманний також питанню про шлях до істинного знання. Усе це має важливе значення для правосвідомості. Проте цінність істини не можна ставити вище за цінність людини. У ХХ ст. повною мірою виявився негативний потенціал прагнення епохи модерну підкорити зовнішню природу і саму людину, утвердити у світі єдину істину. Істина повинна еволюціонувати в бік зростання її цінності, але необхідно правильно визначити її місце в загальній ієрархії цінностей, де найвищий щабель посідає особистість в єдності з соціумом. Це має безпосереднє значення для права як основного регулятора використання істин у суспільному житті.

Серед трьох складових права – правотворчості, правореалізації та юридичної науки – особливе значення має правотворчість; їй притаманний свій ціннісно-істиннісний аспект. Основні цілі права – свобода, відповідальність, справедливість, рівність тощо виступають справжніми, істинними цінностями. Коректна пізнавальна оцінка їхньої суті є гносеологічною основою правильного оформлення їх як державно значущих. Одночасно цінність юридичної норми визначається мірою, якою вона відповідає особливостям даного історичного етапу. Юридична норма мусить відповідати зазначеним чинникам, тоді вона є істинною в цьому розумінні. Разом з тим вона має бути цінною як ефективний соціальний регулятор. Кожна з цих двох характеристик норми права виявляється одночасно умовою і наслідком щодо іншої. Можна також сказати, що істинність юридичного закону містить у собі цінність, і навпаки.

Правові цінності пов'язані з істиною також у галузі правореалізації. Зокрема, щоб судовий вирок мав належну соціальну цінність, він мусить спиратися на істинну картину злочинної події, істинну кваліфікацію злочину (яка передбачає істинне тлумачення юридичних норм), істинне розуміння особистості підсудного. Єдність цінностей та істини певною мірою характеризує також і виконання покарання. Універсальним критерієм як істинності, так і цінності в їх єдності виступає юридична практика.

Природа права така, що в галузях правотворчості та правореалізації цінність відіграє провідну роль, а істинність – підпорядковану. У правознавстві має місце протилежне співвідношення.

Загальний висновок полягає у тому, що цінність та істина у праві принципово нероздільні. Право вбирає в себе загальнолюдські цінності, стає їх виразником і перетворюється на істинну, справжню культурну цінність. Удосконалення права як одного з основних засобів самоорганізації суспільства потребує гармонізації єдності цінностей та істини, утвердження загальнолюдських цінностей, котрі відповідають природі особистості та суспільства і виступають найвищим синтезом цінностей та істини, якого за всю свою історію досягло людство. Тією мірою, якою зазначена мета досягається, саме суспільство стає правовим і перетворюється на істинну цінність.

Список літератури

1. *Бабенко А.Н.* Правовые ценности (вопросы теории) – М.: Академия управления МВД России, 2001.
2. *Бандура О.О.* Єдність цінностей та істини у праві. – К.: Вид-во Нац. акад. внутр. справ України, 2000.
3. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. – М.: Мысль, 1990.
4. *Зиновьев А.А.* Кризис коммунизма // Його ж. Коммунизм как реальность. Кризис коммунизма. – М.: Центрполиграф, 1994.
5. *Козюбра М.І.* Природа соціальних прав людини та особливості механізмів їх реалізації // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 5.
6. *Кравченко Л.В.* Справедливість як вибір. – К.: Молодь, 1998.
7. *Мироненко О.М.* Історія конституції України. – К.: Ін Юре, 1997.
8. *Ринпоче Т.Т.* Жест равновесия // Хемфрейс К. Концентрация и медитация. Ринпоче Т.Т. Жест равновесия. – К.: RELF-book, 1994.
9. *Ролз Дж.* Теорія справедливості. – К.: Основи, 2001.
10. *Хайек Ф.А.* Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М.: Изд-во «Новости», изд-во «Catallaxy», 1992.

О. А. Бандура

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМНОЙ СВЯЗИ ЦЕННОСТИ И ИСТИННОСТИ В ПРАВЕ

Фундаментальными составляющими права являются общечеловеческие и собственно юридические ценности. В сочетании же со стремлением быть истинным, «правильным», благодаря интенсивности своей гносеологической функции, право претендует на признание его самого в качестве истинной ценности.

О. О. Bandura

SOME ASPECTS IN INTERRELATION OF VALUES AND TRUTH IN LAW

The fundamental constituents of law are the general human and legal values as such. Law, combining its pursuit of being true, “correct”, owing to the intensity of its gnoseological function, claims to be recognized as a true value.